

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.13.11>

Bohdan Baranowski

ZMIANY W KULTURZE LUDOWEJ
NA ZIEMIACH ŚRODKOWEJ POLSKI
OD ZNIESIENIA PODDAŃSTWA DO UWŁASZCZENIA
(1807—1864)

Do dziś dnia nie ukazały się żadne poważniejsze próby periodyzacji polskiej kultury ludowej. A przecież w ciągu stuleci ulegała ona bardzo poważnym zmianom i przeobrażeniom. I otóż niekiedy przy-
muje się, że dla ziem środkowej Polski okresami poważnych przemian w zakresie kultury ludowej było pierwsze oraz czwarte dwudziestolecie XIX w., a zachodzące zmiany w znacznym stopniu wiązały się ze sprawą zniesienia poddaństwa, następnie zaś likwidacją pańszczyzny na tym terenie.

Zmiany, jakie zachodziły w kulturze ludowej ziem środkowej Polski w latach 1807—1864, a więc między zniesieniem poddaństwa osobistego a likwidacją pańszczyzny, miały jednak różne źródła. Na wsi zachodziły przecież tego rodzaju zjawiska jak intensyfikacja niemal wszystkich działów gospodarstwa wiejskiego. Nie bez znaczenia był proces rozwoju miast, które wchłaniały coraz to więcej zbędnej ludności wiejskiej. Rozwijające się coraz bardziej w miastach rzemiosło czy następnie również i zakłady typu przemysłowego w znacznym stopniu znajdowały konsumentów na wsi, niekiedy doprowadzały nawet do likwidacji lub poważnego zmniejszenia rozmiarów utrzymującego się od wieków rzemiosła wiejskiego. Nastąpił dość istotny (choć wciąż jeszcze jak najbardziej niedostateczny) rozwój szkolnictwa wiejskiego. Na skutek tego liczba osób ze środowiska chłopskiego umiejąca czytać znacznie się zwiększyła. Wpływ więc tzw. „słowa pisanego” na środowisko chłopskie stawał się coraz to bardziej istotny. Nie bez znaczenia wreszcie był znacznie silniejszy niż poprzednio wpływ państwa, a więc początkowo państw zaborczych, z kolei Księstwa Warszawskiego, następnie Królestwa Polskiego, a wreszcie cesarstwa rosyjskiego.

które przez swą administrację, przez różnego rodzaju zakazy czy też nakazy, czy wreszcie nawet przez służbę wojskową, do której powoływano sporo osób ze środowiska chłopskiego, poczęło wywierać znaczny wpływ na różne dziedziny życia wsi.

W tych rozważaniach nie można jednak pomijać tak ważnego czynnika, jakim były reformy 1807 r. i zniesienie osobistego poddaństwa chłopów na ziemiach Księstwa Warszawskiego. Z pewnością nie miało ono takiego znaczenia dla życia wsi jak późniejsze uwłaszczenie z 1864 r., ale jednak stanowiło znaczny przełom w życiu społeczności chłopskiej tego terenu.

Znaczne zmiany zaszły w kulturze materialnej gospodarstwa wiejskiego. Odnosi się jednak wrażenie, że zmiany te w poważnym stopniu spowodowane były ogólną tendencją podnoszenia techniki gospodarstwa wiejskiego, inspirowaną przez władze, postępowe ziemiaństwo, czy też wywołane były widocznymi wzorami, jakie stosowali Niemiecacy koloniści osiadający na polskich ziemiach. Nie bez znaczenia było wreszcie i to, że wielu chłopów podczas swej służby wojskowej przedwędrowało przez liczne kraje Zachodniej Europy, widziało pewne osiągnięcia tamtejszego rolnictwa i po powrocie do rodzinnej wsi wprowadzało różnego rodzaju innowacje. Natomiast można mieć znaczne wątpliwości, czy sam fakt zniesienia osobistego poddaństwa miał bezpośredni wpływ na zmiany zachodzące w tym zakresie.

W najbliższych latach po zniesieniu poddaństwa nastąpił poważny wzrost areалу uprawy ziemniaków w gospodarstwach chłopskich. Znaone one już były w Polsce w XVIII w., przeważnie jednak ich uprawa miała charakter ogrodowy. Trudno jest uchwycić dokładną datę, od której można mówić o polowej uprawie ziemniaków. Z grubsza jednak można ją przyjąć na lata istnienia Księstwa Warszawskiego. Jeszcze według danych statystycznych z 1810/1811 r. obsiewano nimi ok. 2% uprawnej ziemi chłopskiej. Natomiast do 1827 r. obszar ten wzrósł trzykrotnie, do 1848 r. sześciokrotnie, a do 1861 r. dziesięciokrotnie. Ziemniak począł odgrywać coraz poważniejszą rolę zarówno w pożywieniu szerokich rzesz ludności, jak i w paszy dla zwierząt gospodarskich. Obawiałbym się jednak wiązać te bardzo istotne przeobrażenia zachodzące w gospodarstwie chłopskim ze sprawą zniesienia poddaństwa osobistego, chociaż nie wykluczam, że tego rodzaju zmiany sytuacji prawnej mogły w pewnym stopniu wpłynąć na gospodarcze uaktywnienie ludności chłopskiej.

W latach po zniesieniu poddaństwa istotne zmiany zaszły również i w innych działach gospodarstwa wiejskiego. Nastąpiło dalsze, coraz szersze upowszechnienie użycia kosi jako narzędzia służącego do żęcia zboża, co miało bardzo poważne znaczenie nie tylko gospodarcze,

ale również i społeczne. Przy pracy sierpem równy był wysiłek kobiety i mężczyzny. Rozpowszechnienie się kosy przerzucało największy ciężar pracy przy żniwach na mężczyzn, przez co zwiększała się jeszcze i tak dominująca ich rola w gospodarstwie.

Pewne, mniej jednak już istotne zmiany zachodziły w konstrukcji pługów, bron, czy też innych narzędzi rolniczych, w chowie zwierząt gospodarskich, w przechodzeniu od trójpolówki do płodozmianu itp. I te zmiany w stosunkowo niewielkim stopniu wiązały się jednak ze sprawą likwidacji poddaństwa.

W tym właśnie okresie nastąpiła znaczna poprawa zabudowy wsi. Poczęto stawiać chałupy coraz większe i solidniejsze. Niekiedy następowały pewne, drobne zresztą zmiany w ich konstrukcji, np. zastępowanie tradycyjnych dachów czterospadowych przez dwuspadowe. Przeważnie przyjmuje się, że nastąpiło to pod wpływem ingerencji władz pruskich, czy też postępowych właścicieli ziemskich, częściowo zaś mogło być chęcią naśladowania niemieckich kolonistów. Nie wykluczam tego rodzaju czynników. Jednocześnie można postawić pytanie, czy zniesienie poddaństwa osobistego, które miało bezsprzecznie znaczny wpływ na zmianę psychiki chłopca, nie spowodowało, że w coraz większym stopniu czuł się on człowiekiem niezależnym i w związku z tym zaczął większą uwagę przykładac do warunków codziennego życia. Obawiam się zresztą, że w materiałach źródłowych trudno będzie znaleźć dane na poparcie czy też na przeciwstawienie się tej tezie.

W okresie tym istotne zmiany zaszły w odzieży chłopskiej. Wymienić tu można tego rodzaju przykłady, jak np. wytworzenie się barwnego stroju łowickiego, zamiana dominującej barwy w stroju kurpiowskim z niebieskiej na zieloną, rozpowszechnienie się typów odzieży męskiej szytej na wojskową modę itp. Zwykle wiąże się to z zupełnie innymi czynnikami, a więc wytworzenie się stroju łowickiego z funkcjonowaniem w Łowiczu farbiarni pracujących na potrzeby wojska, zmiany w stroju kurpiowskim z napływem nowych barwników przemycanych z terenu Prus Wschodnich itp. Nasuwa się tu jednak znowu pytanie, czy zmiany te nie zostały w pewnym stopniu wywołane wspomnianymi już tego rodzaju czynnikami jak przeobrażenia w mentalności chłopca, który po zniesieniu poddaństwa coraz to większą wagę począł przykładac do swojskiej pojętej elegancji itp.

W niektórych regionach wyraźne zmiany zaszły w zakresie pożywienia chłopskiego. Wiazały się one np. z rozpowszechnieniem ziemniaków, większym przerobem zboża na mąkę (a więc praktycznie biorąc na chleb) kosztem zmniejszania się konsumpcji kasz oraz tzw. bryj i polewek, zastępowaniem piwa wódką itp. I te zmiany nie mają pozornie nic wspólnego ze sprawą zniesienia poddaństwa. Ale i w nich

dopatrzyć się można wpływu przemian, jakie nastąpiły w psychice chłopca, który poczuł się „wolnym człowiekiem”.

W omawianych latach poważne zmiany zaszły w zakresie ochrony zdrowia i higieny. Wiązały się one z kontynuacją akcji, rozpoczętej w latach oświecenia, wydawania literatury przeznaczonej dla najszerszych rzesz czytelników, a dotyczącej ochrony zdrowia. Z pewnością chłop nie czytał tego rodzaju książek. Zawarte w nich jednak pouczenia dochodziły do niego różnymi drogami, a więc przez plebanę, dwór, wiejskiego nauczyciela, czy nawet przez wiejskiego znachora.

Bardzo istotne zmiany zaszły w tym okresie w kulturze społecznej wsi na ziemiach środkowej Polski. Następowало wyraźne rozbudzenie się poczucia narodowego. Naturalnie zjawiska tego nie można wyolbrzymiać i przypisywać mu tych cech, które miały miejsce dopiero po uwłaszczeniu. W porównaniu jednak z poprzednim okresem nastąpił wyraźny skok do przodu. Chłop coraz bardziej przeobrażał się z mieszkańca danej wsi lub co najwyżej danego kompleksu dóbr w człowieka związanego silnymi więzami z całą społecznością polską. Nie bez znaczenia były tu lata poróżbierowych rządów pruskich lub austriackich, kiedy to chłop często stykał się z mówiącymi tylko po niemiecku przedstawicielami zaborczej administracji. Powołany do wojska służyć musiał w regimentach, w których była obca komenda, podlegał dowództwu złożonemu z obcych mu językiem, a często i wyznaniem religijnym oficerów i podoficerów. Coraz silniej wyczuwał „inność” językową i narodowościową, poczynił rozumieć, że jest Polakiem. Nie bez znaczenia były wreszcie czasy napoleońskie, gdzie już pod własnymi polskimi sztandarami walczył na różnych teatrach wojennych Europy. I w tamtych też latach coraz silniej nurtowało go poczucie łączności z rodakami używającymi tego samego języka oraz należących do tego samego narodu.

Nie bez znaczenia były wreszcie jawna, czy częściej jeszcze konspiracyjna działalność uświadamiająca chłopów pod względem narodowym, kierowana przez różnego rodzaju czynniki patriotyczne. Docierała ona na wieś różnymi drogami. Nie bez znaczenia były tu np. książeczki dla ludu opowiadające o historii Polski, której pewne szczegóły silnie weszły do kultury mieszkańców wsi czy też nawet na trwałe zajęły odpowiednie miejsce w folklorze ludowym. Prawdopodobnie też wówczas wiele z postaci bohaterów narodowych weszło do folkloru omawianego terenu. Do przebadania jest problem, dla którego obecnie dysponuję tylko materiałem typu sondażowego, w jakim stopniu imiona bohaterów narodowych przyjmowały się w środowisku chłopskim. Nie ma chyba wątpliwości, że coraz częściej nadawane imię Tadeusza wiązało się z rozpowszechnieniem opowiadań o „chłopskim” Naczeln-

niku. Bardzo silny wzrost liczby chłopów otrzymujących na chrzcie imię Józef z pewnością wiązało się z coraz większym popularyzowaniem postaci księcia Józefa Poniatowskiego, a nie wzrostem kultu świętego Józefa. W oparciu o licznie zachowane księgi chrztów dotyczące poszczególnych parafii można by dokładnie przebadać to zjawisko.

Natomiast mówiąc o wzroście świadomości narodowej nie można wysuwać tezy o dającej się jakoby wyczuwać w środowisku chłopskim w latach 1831—1863 obawie przed rusyfikacją. Zjawisko to poczyni występować na wsi w silniejszym stopniu dopiero po powstaniu styczniowym. Natomiast w latach międzypowstaniowych to, co stanowiło zagrożenie dla wyrobionej patriotycznie części mieszczaństwa i szlachty, w minimalnym stopniu docierało do chłopów. Niższa administracja, z którą się oni stykali, składała się nadal w przeważającej części z Polaków. Car, rezydujący w odległym Petersburgu, cieszył się jeszcze opinią „dobrego władcy”, który chciał bronić chłopów przed wyzyskiem ze strony ziemian. Znaczny wzrost nadawanych w tym okresie imion „cesarskich”, jak Mikołaj, Aleksander, czy nawet Konstanty, świadczy chyba o dużej popularności wśród chłopów osoby „dobrego cara” i jego rodziny, co nie było zresztą sprzeczne ze wzrostem świadomości narodowej mas chłopskich.

W tym zresztą ostatnim okresie zachodziły poważne zmiany. Oto np. gdy młody uczeń z łęczyckiego Mazewa, chłopski syn, Mateusz Grała *vel* Gralewski został w 1843 r. aresztowany i zesłany do służby wojskowej na Kaukazie; mieszkańcy jego rodzinnej wsi przeklinali go jako „buntownika”, który występował przeciw „dobremu carowi”. Gdy jednak po kilkunastu latach służby wojskowej na Kaukazie wrócił do rodzinnej wsi otaczany był czią bohatera. Naturalnie zmian w świadomości narodowej chłopów i ich stosunku do caratu nie można generalizować. Wystąpiło to zresztą jeszcze podczas powstania styczniowego, gdy część chłopów popierała powstańców, część jednak wykazywała wyraźną sympatię dla władz carskich.

Innym zjawiskiem, które w omawianym okresie wyraźnie występowało, było zwiększenie się wzajemnej konsolidacji wsi. Wiązało się ono m. in. zarówno w znacznie większej niż poprzednio solidarności wsi w walce z wyzyskiem ze strony właścicieli ziemskich, jak również i w organizowaniu wzajemnej pomocy gospodarczej, prawdopodobnie wywodzącej się jeszcze z czasów przedpańszczyźnianych, ale w znacznym stopniu podporządkowanej interesom dworu /w okresie funkcjonowania systemu folwarczno-pańszczyźnianego. To ostatnie zjawisko, które specjalnie badałem na terenie dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej, w moim mniemaniu dość ściśle wiąże się z likwidacją poddaństwa osobistego.

Wreszcie innym zjawiskiem wchodzącym w zakres problematyki społecznej kultury ludowej jest bardzo poważny wzrost wpływu środowiska miejskiego na wieś. Przed zniesieniem poddaństwa były to dwie odrębne społeczności, żyjące obok siebie, ale których wzajemne przenikanie było bardzo słabe. W społeczeństwie stanowym mieszcza- nin wyraźnie odcinał się od chłopą, który w jego mniemaniu stał na znacznie niższym stopniu drabiny społecznej. Liczni natomiast chłopci, którzy uciekali do miasta i w sposób nielegalny wchodzili do środowiska mieszczańskiego, czy też żyli na jego marginesie jako ludzie luźni lub czeladź mieszczańska, z zasady zrywali swe więzy z rodziną wsią, niekiedy nawet celowo zatajali swe miejsce pobytu, aby nie narazić się na rewindykacyjną akcję dziedzica, który formalnie mógł odebrać z miasta swego poddanego. Po zniesieniu poddaństwa chłop najzupełniej już legalnie mógł przenosić się do miasta, a osiedliwszy się tam na stałe nie musiał zrywać swych stosunków z rodzinną wsią. I oto ci dawni mieszkańcy wsi, którzy w coraz większej liczbie poczęli się przenosić do miast i miasteczek, a nadal utrzymywali żywe stosunki z rodzinną wsią, stali się pewnego rodzaju pomostem między specyficzną kulturą drobnomieszczańską a typową kulturą wiejską.

Istotne zmiany zaszły w problematyce tzw. duchowej kultury ludowej. Wbrew pozorom zwiększył się znacznie wpływ Kościoła na środowisko chłopskie. Przeciętny proboszcz z okresu kontrreformacji w małym stopniu troszczył się o to, aby wierzenia jego chłopskich parafian były zgodne z podstawowymi zasadami katolicyzmu. Wystarczyło mu powierzchowne wykonywanie najważniejszych zaleceń władz duchownych. Tymczasem już w latach oświecenia, a jeszcze bardziej w pierwszej połowie XIX w., w katolicyzmie ludowym zaczęły zachodzić istotne, chociaż może jeszcze nie rzucające się tak bardzo w oczy, zmiany. Podnosił się poziom duchowieństwa. Wyższe władze duchowne coraz większą uwagę zwracały na sprawę wierzeń szerokich rzesz ludności wiejskiej; wydawane były różnego typu „katechizmy” czy „pouczenia” dla dzieci wiejskich, znacznie podniosły się wymagania stawiane przystępującym do pierwszej komunii czy też wstępującym w związku małżeńskie.

I oto ten zwiększony wpływ Kościoła z pewnością wpływał na zmiany w kulturze ludowej. Z jednej strony cały szereg świąt katolickich otrzymał znacznie bogatszą oprawę. Tu wymienić można np. wszelkiego rodzaju uroczystości związane z Bożym Ciałem. Jednocześnie poczęły zanikać pewne dawne obrzędy, wywodzące się jeszcze z czasów przedchrześcijańskich, do których władze kościelne odnosiły się z nieukrywaną dezaprobatą. Tak np. w tym właśnie okresie na znacznej części omawianego terenu zlikwidowane zostały obrzędy sobótkowe,

którym chociaż już dawniej dano katolickiego patrona w osobie św. Jana nadal swym ludystycznym charakterem wzbudzały nieufność wyższych władz kościelnych, a także znacznej części wiejskich proboszczów. Prawie zupełnie zlikwidowane zostały matrymonialne wróżby dla mężczyzn, też w sztuczny sposób powiązane z wigilią dnia św. Katarzyny, natomiast utrzymały się, chociaż w znacznie węższych rozmiarach, także wróżby dla dziewcząt, też w sztuczny sposób powiązane z wigilią dnia św. Andrzeja. Cały też szereg tradycyjnych obrzędów ludowych został w tamtych latach albo zupełnie zlikwidowanych, albo uległ znacznemu ograniczeniu. Zjawisko to nie zostało jednak jeszcze dokładnie przebadane ani przez etnografów, ani przez historyków kultury ludowej.

Większe niż poprzednio oddziaływanie Kościoła na środowisko chłopskie spowodowały również pewne zmiany w demonologii ludowej. Wielu księży nie chciało się godzić na wierzenia związane z prastarymi demonami, sięgające swym rodowodem do czasów przedchrześcijańskich. Natomiast chętnie dawały tym reliktom etykietkę wierzeń w diabły i czarownice. Bardzo więc często męskie istoty demoniczne zakwalifikowane były do kategorii uznawanych przez chrześcijaństwo diabłów, a żeńskie do wiedźm i czarownic. Nie bez znaczenia wreszcie były wzorce literackie, a więc np. upiora z romantycznej literatury tamtych czasów, który na wielu terenach zastąpił strzygonia prasłowiańskiego pochodzenia, czy też krasnoludków, wywodzących się z tłumaczonej na język polski obcej literatury dla ludu, które bardzo często wypierały dawne wierzenia w „ubożęta”.

W omawianym okresie bardzo poważnie wzbogacił się folklor ziem środkowej Polski. W znacznym stopniu weszły do niego różne wątki z literatury przeznaczonej dla ludu przeważnie obcej proveniencji. A niektóre postacie, jak np. Genowefy księżniczki Brabantu czy wywodzącej się ze starożytnej Grecji Lenory, na stałe zadomowiły się w polskim folklorze. Nie bez znaczenia były wreszcie różne wojskowe opowieści, czy też pieśni, przyniesione przez napoleońskich wiarusów z terenu Francji, czy nawet i Hiszpanii. Różnymi więc drogami napływały nowe wątki do miejscowego folkloru. Natomiast stwierdzić trzeba, że tak ważny akt prawny, jakim było zniesienie poddaństwa, w bardzo niewielkim stopniu znalazł odbicie w folklorze tego terenu.

W kulturze ludowej ziem środkowej Polski w okresie między zniesieniem poddaństwa a likwidacją pańszczyzny, czyli mniej więcej w latach 1807—1864, zaszły duże zmiany. Z pewnością byłoby bardzo dużym uproszczeniem, gdybyśmy chcieli wiązać to tylko z aktami prawnymi, jakie regulowały położenie chłopów. Na zachodzące w kulturze

ludowej zmiany wpływały różne, bardzo często złożone czynniki. Nie można jednak zaprzeczyć, że pewien wpływ wywarły na nią zmiany w strukturze społecznej, gospodarczej i kulturalnej wsi spowodowane zniesieniem poddaństwa. Z trzech podstawowych działów kultury ludowej, a mianowicie kultury materialnej, społecznej i duchowej, najsilniej oddziaływał ten czynnik na kulturę społeczną.

Uniwersytet Łódzki

Bohdan Baranowski

LES ÉVOLUTIONS DANS LA CULTURE POPULAIRE
EN TERRITOIRE DE LA POLOGNE
CENTRALE DÈS L'ABOLITION DU SERVAGE À L'AFFRANCHISSEMENT
(1807—1864)

Les évolutions considérables se sont opérées dans la culture populaire en territoire de la Pologne centrale dans les années 1807—1864. Leurs causes étaient très différentes. L'une d'elles c'était l'intensification de l'agriculture et notamment la propagation de la culture des pommes de terre. Cette dernière a joué un rôle important dans les transformations dans le domaine de la culture matérielle de la campagne. Non sans importance était aussi le processus du développement des villes. Le nombre de la population superflue à la campagne engloutie par les villes augmentait de plus en plus. L'artisanat urbain se développant toujours ainsi que l'industrie d'usine menaient à la liquidation ou à la diminution très sensible de l'artisanat campagnard existant depuis des siècles. Bien que insuffisante, l'instruction publique a joué un rôle important dans le développement de la culture populaire. Grâce à elle le nombre des personnes venant du milieu paysan qui ont appris à lire a augmenté considérablement. Il est donc évident que l'influence des belles-lettres, de la littérature religieuse ou même de différents guides devenait dans la société campagnarde de plus en plus grand. Il faut mentionner le rôle du service militaire fait par le nombre remarquable des hommes du milieu paysan dans les armées des pays envahissants dans les expéditions de Napoléon dans plusieurs pays européens et ensuite dans l'armée tsariste. Les ex-soldats apportaient à la campagne de différentes nouveautés du domaine de la culture matérielle, des moeurs, des cérémonies, introduisaient des idées nouvelles dans le folklore du pays. Cependant on ne peut pas omettre dans ces considérations le rôle des réformes de 1807 et de l'abolition du servage personnel des paysans au grand duché de Varsovie. Certes leur rôle n'était pas aussi important que celui de l'abolition postérieure de la corvée en 1864, mais elles constituaient un tournant dans la vie de la campagne en territoire de la Pologne centrale.

Les évolutions considérables dans la culture matérielle, de la campagne se liaient d'une façon peu sensible à l'abolition du servage, mais on ne peut pas négliger ce facteur. Peut-être l'abolition du servage a influencé sur le psychisme du paysan: ils' est senti plus indépendant et par suite il était plus attentif aux condi-

tions de la vie quotidienne. Cependant les changements visibles ont eu lieu dans la culture sociale de la campagne. Le sentiment national des paysans a augmenté considérablement. Bien sûr, on ne peut pas exagérer ce phénomène, on ne peut pas le négliger non plus. Un autre phénomène qui s'est aussi manifesté dans cette période-là, c'était l'augmentation de la consolidation intérieure de la campagne. Ce fait qui était étroitement lié à l'abolition du servage a occasionné l'infiltration de la culture de petite bourgeoisie dans le milieu paysan.

De grandes évolutions ont eu lieu dans la culture spirituelle de la campagne. La hausse du niveau du clergé et la popularisation des informations conclues de plus en plus abondamment dans la littérature religieuse destinée au peuple on causé la disparition presque complète des coutumes populaires, tirant leur origine des temps d'avant l'ère chrétienne (fête populaire à la veille de la St. Jean, celle à la veille de la Ste Catherine). L'encadrement des autres fêtes auxquelles les autorités ecclésiastiques prêtaient un appui (p.ex., la Fête-Dieu) est devenu beaucoup plus riche.

Le folklore a subi des changements énormes. Il a été enrichi par plusieurs éléments nouveaux venant de la littérature destinée au peuple d'origine étrangère et ceux apportés par les soldats courant plusieurs pays d'Europe et par les armées stationnant dans le pays.